

Piruety v inscenování minulosti

Slovenské národní povstání v proměnách času

Elena Mannová (Dějiny a současnost 2008, č. 8)

Vzpomínka na ozbrojené vystoupení proti německé okupaci Slovenska v srpnu 1944 tvoří důležitou součást slovenské národní paměti a politické mytologie současné Slovenské republiky.

Dvě témata povstání – vztah k režimu tehdejšího slovenského státu a státoprávní postavení Slováků v Československu – dodnes určují dvě různé kultury vnímání minulosti. Glorifikace tisoovského státu a demonizace českých kolonizátorů nehraje sice v současných veřejných rozpravách důležitou roli, ale již sama existence několika politických institucí s takovýmto pohledem na minulost podněcuje k úvahám o rozpolcené politické paměti. Sociální paměť, která vzniká koordinováním paměti individuálních, je ale schopna integrovat i vzájemně nekompatibilní výklady minulosti. V opakovaných sociologických výzkumech sympatizovala část respondentů s povstáním a současně i s Tisovým režimem. V období silné názorové polarizace v první polovině devadesátých let bylo Slovenské národní povstání (SNP) hodnoceno převážně pozitivně. Mezi nejkladněji vnímanými událostmi 20. století se ocitlo na čtvrtém místě (mezi nejsilnějšími symboly se objevil i památník SNP v Banské Bystrici). Přitom se již nekonají kampaně, které každý pátý rok připomínaly „pravý“, komunistickou stranou schválený odkaz povstání. Všudypřítomná hesla a symboly, kterými se demonstrovala a legitimovala komunistická moc, způsobily, že pro mnohé Slováky (nejen z rodin s luďáckou tradicí) ztratilo povstání důvěryhodnost a někteří je i odmítají. Oficiální obraz této historické události ale nebyl jednotvárný a měnil se spolu s mocenskopolitickými a sociálně-kulturními poměry. Kdybychom věřili všemu, k čemu se Povstání politicky využívá a dnes i zneužívá, museli bychom přijmout teorii, že u nás bylo několik povstání, jedno komunistické, jiné demokratické, jedno protitisoovské, jiné alibistické, jedno za ČSR, druhé protičeské, další dokonce sovětsko-separatistické, prohlásil Gustáv Husák již při příležitosti druhého výročí. Událost, která se osobně, fyzicky i duševně dotýká tolika statisíců lidí, nemůže měnit kroj a účes podle osobního vkusu a partajních potřeb. Rozmanitost organizátorů a účastníků SNP vyústila do rozdílných až protikladných interpretací jeho smyslu. Sám Husák v době povstání vyzdvihoval především jednotu národa a překonání vzorce historické pasivity Slováků. Rok poté v Pravdě už jednoznačně vyhláší postulát vedoucí úlohy KSS, zatímco v Novém slově akcentuje spolupráci s demokraty. Povstání hodnotí jako ozbrojený boj proti Němcům a zrádcům a vnitropoliticky jako boj na dvou frontách současně – proti hlínkovskému separatismu a proti mylné myšlence československé národní jednoty. Vzpomínky se pojí s mocí. Navzdory regulaci veřejného života, která se zaštiťovala heslem očisty od neslovenských a reakčních živlů, můžeme pro období před únorem 1948 konstatovat pluralitu paměťových aktivistů (termín Aleidy Assmannové) ve veřejném prostoru. Boj politických stran, samosprávy, spolků a svazů o paměť se koncentroval na politickou a státoprávní, resp. nacionální oblast, které se podřizoval výklad původně nejdůležitější – vojenské sféry povstalecké reality. V roce 1945 nařídilo poverenictvo vnitra okresním a místním národním výborům zorganizovat oslavy prvního výročí důstojným a velkolepým způsobem ve všech obcích na území Slovenska. Stejně jako v dalších evropských zemích konstruovali slovenští politici a historici obraz antifašistické války, ve které se členové odbojových hnutí stávají hrdiny a německé okupační jednotky ztělesňují zlo. Tento obraz postupně překrýval odlišné osobní zážitky lidí, kteří si pamatovali například partyzánské rabování, nebo v místech, kde nezažili masové vyvražďování, vzpomínali na nesrovnatelnou kulturní úroveň německých okupantů a sovětských osvoboditelů. Základní poválečný mýtus o heroických odbojářích a

zločinných Němcích, vytvářený z hlediska politické levice, umožnil paradoxně vnímání domácí kolaborace jako menšího zla. Oslavy povstání zrcadlily postupný pokles kompetencí slovenských národních orgánů. Postoj silnější české strany a vnitropolitický boj mezi slovenskými demokraty a komunisty nedovolily realizaci povstaleckých představ o federalizaci Československa. Na povstání se sice nedalo hned zapomenout, ale bylo možné potlačit dočasně jeho nadregionální význam. Zatímco se druhé výročí připomínalo ještě na ústřední celoslovenské oslavě v Bratislavě s vojenskou přehlídkou a za účasti předsedy vlády, v roce 1947 už měly největší oslavy v Martině jen místní význam. Obyvatelé jednotlivých obcí vzpomínali na své padlé, odhalovali pomníky a pamětní desky, pokládali věnce na hřbitovech. Místní slavnosti měly spíše charakter piety než triumfu. Ještě nebylo rozhodnuto, která politická strana bude triumfovat.

POVSTÁNÍ PO ÚNORU Po únorovém převratu se začal formovat nový mýtus. Namísto představy celoslovenského národního povstání se v celospolečenské připomínce prosazovalo teleologické chápání cesty ke šťastné socialistické budoucnosti, na jejímž začátku bylo SNP a osvobození Sovětskou armádou. Slovenští komunisté se zpočátku snažili začlenit do tohoto nového obrazu minulosti národní tradice. Slavnostní zasedání pléna SNR 29. srpna 1948 v Košicích rokovalo o vydání jubilejní deklarace k oslavě čtvrtého výročí SNP a sta let uplynulých od Slovenského povstání let 1848/1849. Paralela dvou slovenských povstání, v nichž se pojil boj za sociální a národní práva, příliš zdůrazňovala slovenskost a nezapadala do nově vznikající vize jednotného československého lidu. Na podzim 1948 pohltila Komunistická strana Československa slovenské komunisty a na myšlenku dvou slovenských povstání se oficiálně zapomnělo. Vlastní interpretaci odboje na Slovensku začlenili straničtí ideologové do příběhu osvobozování Československa. Páté výročí SNP se poprvé oslavovalo celostátně. Politické směrnice oslav prvního revolučního masového vystoupení slovenského lidu vydané roku 1949 v Praze a Bratislavě se shodovaly ve svých hlavních liniích: ve vyjádření vděčnosti Sovětskému svazu a v odhalení zrádné politiky buržoazie. Instrukce hlavního koordinátora slavnostního programu v západní části státu – Ministerstva informací a osvěty – zdůrazňovaly význam povstání pro osvobození celé republiky, vedoucí úlohu komunistů a důležitou účast Čechů: Klementa Gottwalda, který osobně vedl povstání z Moskvy a Kyjeva, Rudolfa Slánského, národního hrdiny Jana Švermy a přechodu dvou tisíc Čechů na povstalecké území. V bratislavských instrukcích se odkaz SNP spojuje především s industrializací Slovenska – s naší cestou k socialismu. V mimořádně napjatých mezinárodních a vnitropolitických poměrech na začátku padesátých let se SNP připomínalo jen na slavnostních zasedáních SNR a lokálně, bez velkých oslav. V letech boje proti tzv. buržoazním nacionalistům 1949–1952 zmizely z filmových týdeníků veřejné oslavy povstání a nahradily je fádňní záběry zasedání SNR. V krizovém roce 1953, po Stalinově smrti a měnové reformě, se povstání v kinech nepřipomínalo vůbec. Destalinizace sice přinesla určité zmírnění teroru, ale boj proti tzv. slovenskému buržoaznímu nacionalismu pokračoval. Někteří prominentní účastníci povstání byly perzekvováni, ale obraz SNP byl od nich očištěn a desáté výročí se slavilo pompézně. Koncepce oslav patnáctého výročí vycházela ze základní myšlenky tzv. přeměny národní a demokratické revoluce v socialistickou. Byro ÚV KSS v Bratislavě projednalo návrh slavností podle vzoru použitého před pěti lety, ale 3. oddělení ÚV KSČ v Praze návrh přepracovalo a doplnilo o akce k výročí bojů u Dukly. Nastolilo tezi, že vyvrcholením SNP a celého národně osvobozovacího boje bylo vítězství Sovětského svazu nad německým fašismem a osvobození Československa Sovětskou armádou. Oslavy povstání se tak staly neoddelitelnou součástí oslav patnáctého výročí nové, lidovědemokratické ČSR. Kampaň trvala od 28. srpna do 6. října 1959 a jejími klíčovými body byly ústřední slavnosti v Banské Bystrici, akce na Dukle a ve Svidníku, shromáždění pracujících v Praze a ve všech krajských a okresních městech. Procesy s představiteli slovenské inteligence koncem padesátých let měly ochromit slovenský separatismus při přípravě tzv. socialistické ústavy,

kteřá nakonec úplně degradovala slovenské národní orgány (1960). Kritika nové ústavy se v diktatuře proletariátu nemohla projevit přímo, jedním z hlavních zástupných témat reformních diskusí o vztahu Čechů a Slováků se tak stalo SNP. Nevyhnula se jim ani ideologická příprava jubilejních oslav roku 1964. Slovenské stranické špičky předložily rozsáhlý materiál s novou koncepcí. Hlavní důraz kladly na skutečný, pravdivý obraz povstání jako pokrokové národní tradice a na nápravu křivd. Soudruzi v Praze to ihned dešifrovali jako požadavek rehabilitace perzekvovaných v procesech s tzv. buržoazním nacionalismem. Rezolutně odmítli zveřejňování výsledků barnabitské komise a pojetí oslav SNP coby oslavu soudruhů postižených v době kultu osobnosti. Obávali se, že by situace mohla vyústit do politických a ideologických rehabilitací kde koho a kde čeho, např. západního odboje, a do zpochybňování jasné a čisté historie strany. Sekretariát ÚV KSČ neschválil předloženou koncepci ani náplň vědecké konference o povstání a nařídil ideologické komisi ÚV KSS vypracovat nové zaměření všech referátů a diskusních příspěvků a upravit složení referujících. Zamítl i slovenský návrh na diferencování jubilejní kampaně podle generací a národností. Bratislavští komunisté totiž plánovali zaměřit propagandu u mladších ročníků proti pocitu bezstarostnosti o osudy našich poměrů, zatímco u starší populace proti nánosu dogmatických zjednodušení a mnohým falešným hodnocením. Kampaň měla respektovat odlišné vnímání povstání v českých zemích a na Slovensku, zlepšit vzájemnou informovanost o rozdílných podmínkách v období 1939–1945 a odstranit vzájemné nepochopení. Nakonec se v srpnu 1964 oslavovalo podle centralistického modelu, s jednotným zaměřením a základními motivy: SNP jako vrcholná revoluční tradice KSČ a další sbližování obou socialistických národů. V druhé polovině šedesátých let už nebylo nadále možné brzdit nacionální aspekt vzpomínky na SNP. Razantní návrat národních symbolů na veřejnost se projevil při oslavách stoletého výročí martinského gymnázia v srpnu 1967 za účasti prvního tajemníka a prezidenta Antonína Novotného. Na symbolické půdě vypukl mezi ním a správcem Matice slovenské pověstný konflikt v otázce státoprávního postavení Slováků. V projevu na veřejné manifestaci spojil prezident výročí gymnázia se SNP do jedné linie osvobozovacího boje slovenského lidu za šťastnou socialistickou budoucnost. Pro většinu publika představovaly oba uzlové body paměti – gymnázium i povstání – součást národní tradice. V následujícím roce se již v tisku volně diskutovalo o do té doby tabuizovaných stránkách povstání a na tribunách se objevili poprvé od roku 1948 civilní i vojenští představitelé nekomunistického odboje. Sovětská okupace a následná normalizace ukončily pluralitní vzpomínání. Po roce 1969 se zafixovala jediná oficiální „národně komunistická“ verze povstání kanonizovaná v Husákových vzpomínkách z roku 1964. Až do pětáctýřicátého výročí v srpnu 1989 se oslavovala především vedoucí role strany a teleologická interpretace SNP jako revolučního milníku na cestě k socialismu. Využívání odkazu SNP ve výchově a prohlubování vlastenectví lidu se starostlivě regulovalo a kontrolovalo. Kulturní a osvětový výbor SNR evidoval během patnáctého výročí nepřeborné množství mediálních připomínek povstání. Ve školství byly ideologicky prověřeny učebnice a čítanky z hlediska pravdivosti zobrazování SNP, organizovaly se školní slavnosti, exkurze, sběr dokumentačního materiálu, soutěže, branná cvičení, metodické semináře a učitelské konference atd. V umělecké oblasti vypsalo ministerstvo tři umělecké soutěže – hudební, výtvarnou a literární – a také soutěž na památník a muzeum v Banské Bystrici. Vydavatelství připravila k tomuto výročí čtyřiatřicet publikací s tematikou SNP. Československý státní film natáčel celovečerní hraný film Kapitán Dabač, jeden populárně vědecký a jeden dokumentární snímek. Povstání představovalo nejfrekventovanější téma slovenské filmové produkce v období reálného socialismu. Do roku 1989 o něm vznikla asi stovka filmů, většinou dokumentárních a okolo čtyřiceti hraných.

POMNÍKY A RITUÁLY Stejně jako v kinematografii představovalo povstání tematickou prioritu i v „sakrační topografii“ slovenských obcí po druhé světové válce. Takřka polovina politických pomníků nejnovějších dějin připomínala povstání (údaj z roku 1976). Vznikaly

většinou při příležitosti jubileí; výjimkou byla velká vlna odhalování památníků na začátku sedmdesátých let v souvislosti s rehabilitací nacionálního rozměru povstání v předešlých letech. Po válce je obce a dobrovolná sdružení stavěla spontánně na hřbitovech a místech bojů a tragédií. Později je státostrana umísťovala na veřejných místech měst a vesnic. Ačkoliv v povstání bojovalo třikrát více vojáků než partyzánů, musela postava (nestranického) vojáka ustoupit (komunistickému) partyzánovi. Postupně se vyvinuly a kanonizovaly i jejich atributy: partyzán držel sovětský samopal, voják pušku. Oficiální politická paměť, kterou po roce 1948 prosazovala KSČ, ignorovala živé individuální pamětníky a pokusila se zmanipulovat i národní paměť. Kombinovala přitom násilné metody s budováním loajálního postoje obyvatel. Pomocí slavnostních rituálů (vojenské přísahy a pionýrské sliby na památných místech bojů), zabíráním veřejného prostoru (nejen stavění pomníků, ale i přejmenovávání ulic, náměstí či závodů), transformováním kalendáře svátků apod. se šířil mýtus o povstání otevírajícímu, cestu ke komunismu. Byl s ním spojen silný protifašistický étos, silný hlavně v poválečném období, prosovětský osvobozenecký mýtus a ve druhém plánu i mýtus slovanský. Pouze v letech, kdy slovenští politici cítili, že mohou rozhodovat svobodněji, se na veřejnost dostala – navzdory sporům o osobnosti, příčiny a následky povstání – národní interpretace a posílená pozice SNP se projevila jeho zařazením mezi státní svátky, případně udělováním vyznamenání. Společenská vědci a umělci fungovali jako tvůrci a šířitelé nových mýtů. Filmaři zdůrazňovali v týdenících mnohé tradiční kulturní prvky, symboly, formy a mechanismy, které měly vyvolávat emoce diváků a pocit ztotožnění s novým socialistickým společenstvím: hymny, kladení věnců na hroby a pomníky, věčný oheň, vatry v horách, výstupy na Kriváň, turistické exkurze a horské přechody Po stopách SNP, sportovní štafety, prst' z bojišť, folklor apod. Kontext všech týdeníkových šotů o aktuálních událostech, do kterého se zpravodajství o oslavách SNP zařazovalo, umožňuje sledovat, jaké události, osobnosti či témata byly vybírány k reprezentaci kategorií my a ti druzí. Do první z nich byl zpočátku zařazován celý národ zbavený zrádců, po roce 1948 lid vedený komunisty. Jako cizí byli zobrazováni Němci, resp. fašisté, po vzniku NDR jen západní Němci, a dále kapitalisté (prvorepublikoví i současní) a zrádci socialismu (např. titoisté). Symbolika povstání a jeho oslav navazovala na klíčové kódy národního znakového systému, které pocházejí z období vlastenecké agitace ve čtyřicátých letech 19. století: Tatry, hymna Nad Tatrou sa blýska, Jánošík jako ústřední figura tradičního odbojového/rebelského mýtu, Chalupkova báseň Mor ho! atd. Konstrukt lidové kultury jako vyjádření mýtu o „národně neposkvrněném“ plebejském charakteru Slováků – inscenovaný od 19. století a hojně využívaný za Slovenského štátu – účinně působil i v době reálného socialismu, tentokrát vyztužený třídní argumentací. Socialistický státní znak z roku 1960 se pokoušel též vycházet z národního mobilizačního arzenálu. Nahradil dvojramenný kříž před třemi vrchy partyzánskou vatrou pod Krivánem. Znak ohně v horách se neodvolával jen na signalizační funkci v povstání, ale podvědomě vyvolával také vazbu na křesťanskou tradici, jak o tom svědčí pozvánky na místní oslavy SNP před rokem 1948, které v programu uvádějí pálení svatojánských ohňů. Kanonizované obrazy socialistickorealistického umění – ve filmu, literatuře, divadle, malbě, sochařství atd. – vycházely často z kristologické a mariánské ikonologie, případně vykreslovaly hrdiny ve stylu středověké hagiografie. Propaganda sice vyhlášovala povstání za hlavní událost zakladatelského významu, ale v praxi pracovala se staršími kulturními prvky. Smyslem jubilejních oslav je potvrzení kontinuity. Po převratu v roce 1989 a vzniku SR překódovala oficiální politika revolučně-komunistickou tradici s národním zabarvením na národně-státní a evropskou. Jako každý mnohohrstevnatý historický fenomén poskytují také dějiny povstání vícero možností účelové interpretace. Demokratické poměry dovolují i veřejné šíření tezí o jeho protinárodnosti nebo o údajném otevření cesty ke komunistické totalitě a sovětské hegemonii. Kolektivní paměť se vyvíjí v rámci „šablony“, kterou určuje mýtus. Zdůrazňují se v ní určité hodnoty, například nevina v případě deportací židovských spoluobčanů. V hranicích této šablony se konstituují obrazná

pojmenování, například metafory, ve kterých se hledá a potvrzuje legitimita a historický smysl zdůrazňováním specifických hodnot nebo charakteristik (slovenská malost, útlak, holubičí povaha, rebelantství „hórnych chlapcov“). Fungovaly i při formování a šíření mýtu povstání, který se po skončení války zakládal na myšlence soudržnosti protinacistického odboje, a přispíval tak ke konstruování národní identity. Po jeho dočasném (dvacetiletém) odnárodnění centrální mocí se prosadila národně-komunistická varianta a od roku 1989 oficiální politika operuje především demokratickým a proevropským „dědictvím“ povstání. Při ovlivňování voličů využívají politici jeho národní rozměr, a to v obou protikladných polohách. Radikální nacionalisté, kteří ospravedlňují tisoovský stát, považují SNP za zradu na vlastním národním státu“, ale z tribun převážné většiny politických stran zaznívá heroizace SNP jako páteře moderních slovenských dějin.

LITERATURA I. Kamenec, „Dvojsečnosť mýtov o Slovenskom národnom povstaní“, in: *Mýty naše slovenské* (eds. E. Krekovič, E. Mannová, E. Krekovičová), Bratislava 2005, s. 199–206; V. Krivý, *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku*. Pramenná publikácia zo sociologického výskumu, Bratislava 2004; Ľ. Lipták, „Pamätníky a pamäť povstania roku 1944 na Slovensku“, *Historický časopis* 43, 1995, č. 2, s. 363–369; S. Miháliková, „Sviatky na Slovensku ako súčasť politických rituálov“, *Historický časopis* 53, 2005, č. 2, s. 339–354; J. Lipták (ed.), *SNP v pamäti národa*. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP, Banská Bystrica 1994; B. Strth (ed.), *Myth and Memory in the Construction of Community*. Historical Patterns in Europe and Beyond, Brusel 2000.